

Προτεινόμενο Σχέδιο Μαθήματος
για Ένταξη των Εννοιών της Απώλειας και του Πένθους στη Δημοτική Εκπαίδευση
μέσα από το παιδικό βιβλίο «Λόγια στα κύματα», της Έλενας Περικλέους

Από τη Δρα Πολυξένη Στυλιανού, λειτουργό Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
και τη συγγραφέα του βιβλίου, Έλενα Περικλέους

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου 2019

Εισαγωγή

Το παιδικό βιβλίο «Λόγια στα κύματα» αποτελεί συνεργασία ανάμεσα στη συγγραφέα Έλενα Περικλέους, τη λειτουργό του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Πολυξένη Στυλιανού και την εικονογράφο Ίρις Σαμαρτζή. Βασικός σκοπός της δημιουργίας του είναι να αποτελέσει εργαλείο στα χέρια των εκπαιδευτικών Δημοτικής Εκπαίδευσης, ώστε αυτοί να είναι σε θέση να προσεγγίσουν τις έννοιες της απώλειας και του πένθους στις συζητήσεις τους με παιδιά. Ηλικιακά απευθύνεται σε παιδιά 9-13 χρόνων, αλλά δεν περιορίζεται στις ηλικίες αυτές, μιας και οι εμπειρίες και η ωριμότητα των παιδιών παίζουν σημαίνοντα ρόλο στον τρόπο που αντιλαμβάνονται την έννοια του θανάτου, την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου και το πένθος που το βίωμα αυτό συνεπάγεται.

Η αναγκαιότητα για ανοικτή και ειλικρινή επικοινωνία των ενηλίκων με τα παιδιά για την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου αποτελεί ερευνητικό δεδομένο σειράς ερευνών, οι οποίες έχουν δείξει ότι μια τέτοια επικοινωνία έχει συσχετιστεί θετικά με την αυτοεκτίμηση των παιδιών και τη θετική προσαρμογή τους στην απώλεια (Field, Tzadikario, Pel, & Ret, 2014; Hurd, 1999). Αντίθετα, η απουσία αυτής της επικοινωνίας συμβάλλει στην πρόκληση ανησυχίας, κατάθλιψης και άγχους στα παιδιά (Ellis, Dowrick, & Lloyd-Williams, 2013; Raveis, Siegel, & Karus, 1999; Wallin, Steineck, Nyberg, & Kreicbergs, 2016). Πρόσφατη έρευνα των Martinčeková, Jiang, Adams, Menendez, Hernandez, Barber και Rosengren (in press) κατέδειξε, μάλιστα, ότι τα παιδιά που «προστατεύτηκαν» λιγότερο από την πληροφορία του θανάτου, προσαρμόστηκαν καλύτερα στο βίωμα της απώλειας και ως παιδιά, αλλά και ως ενήλικες. Στην ίδια έρευνα, έχει καταγραφεί ότι οι συμμετέχοντες/ουσες θα προτιμούσαν οι *ενήλικες άλλοι* (γονείς και εκπαιδευτικοί) να τους είχαν ενημερώσει περισσότερο, καθοδηγήσει περισσότερο και στηρίξει περισσότερο, όταν, ως παιδιά, βίωσαν την απώλεια αγαπημένου προσώπου. Πιο συγκεκριμένα, η καθοδήγηση αφορά στην έκφραση των συναισθημάτων του πένθους και στην ανάγκη για επιβεβαίωση πως οι συναισθηματικές τους αντιδράσεις ήταν φυσιολογικές.

Έρευνες έχουν αποκαλύψει πως η εκπαίδευση γύρω από τον θάνατο (Death Education) οδήγησε σε σημαντικά καλύτερη κατανόηση της έννοιας του θανάτου και του πένθους (Lee, Lee & Moon, 2009; Stylianou & Zembylas, 2018). Τα παιδιά που συμμετείχαν σε μία εκπαιδευτική παρέμβαση που αφορούσε σε θέματα απώλειας και πένθους ένιωσαν λιγότερο άγχος να συζητήσουν για τον θάνατο (Stylianou & Zembylas, 2018a), και ήταν πιο έτοιμα να στηρίξουν συνομήλικα πενθούντα παιδιά (Stylianou & Zembylas, 2018β). Πρόσθετα, παιδιά που πενθούν υπογράμμισαν τον ρόλο ενός/μίας υποστηρικτικού/ής εκπαιδευτικού, με την επιστροφή τους στο σχολείο, και ότι είναι σημαντικό για αυτά να μπορούν να απευθυνθούν και να μιλήσουν ανοικτά για την απώλεια σε έναν/μία εκπαιδευτικό, που θα δείξει κατανόηση (Holland, 2008; Lytje, in press). Ωστόσο, οι εκπαιδευτικοί, συχνά, νιώθουν να μην έχουν τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες να στηρίξουν ένα παιδί που πενθεί (Dyregrov, Dyregrov, & Idsoe, 2013; Holland, 2003; Papadatou, Metallinou, Hadjichristou, & Pavlidi, 2002) και πολλές φορές νιώθουν άβολα στις συναφείς συζητήσεις με παιδιά (Lee et al., 2009; McGovern & Barry, 2000). Όπως έχει διαφανεί από την αξιολόγηση εκπαιδευτικών συνεδρίων του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Κύπρου, η απουσία κατάλληλου εκπαιδευτικού υλικού είναι μία ακόμα τροχοπέδη και για τους/τις εκπαιδευτικούς που επιθυμούν να εφαρμόσουν ένα τέτοιο μάθημα στην τάξη τους.

Σε αυτήν ακριβώς την ανάγκη έρχεται να συνεισφέρει το βιβλίο «Λόγια στα κύματα», οι στόχοι του οποίου περιστρέφονται κυρίως γύρω από δύο άξονες: **α.** τη γνωριμία των παιδιών με τις φάσεις του πένθους, οι οποίες θεωρούνται τυπικές αντιδράσεις μετά από μια σημαντική απώλεια και **β.** τη συζήτηση της σπουδαιότητας των αναμνήσεων, τόσο ως τρόπο διαχείρισης του πένθους όσο και στη νοηματοδότηση της εμπειρίας και τη συνέχιση της σχέσης με το φυσικά απών αγαπημένο πρόσωπο.

Η προτεινόμενη εκπαιδευτική προσέγγιση που ακολουθεί αποτελεί εισήγηση από τις δημιουργούς του βιβλίου, ακολουθώντας μία συγκεκριμένη δομή μέσα από την οποία θεωρούμε ότι η συζήτηση των εννοιών του θανάτου, της απώλειας και του πένθους προκύπτει αβίαστα από (και με) τα παιδιά. Ωστόσο, ο/η κάθε εκπαιδευτικός μπορεί να επιλέξει, ανάλογα και με το συγκείμενο της τάξης του/της, τον τρόπο με τον οποίο θα επεξεργαστεί το θέμα. Γι' αυτό και συστήνουμε όπως διαβάσετε πρώτα το βιβλίο και καταγράψετε τις πρώτες σας σκέψεις για το πώς θα το προσεγγίζατε ΕΣΕΙΣ στην τάξη σας, προτού συνεχίσετε με την ανάγνωση της δικής μας εισήγησης.

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η ευαισθησία που συνεπάγεται η φύση του υπό μελέτη θέματος προϋποθέτει την καλή σύνδεση της ομάδας των παιδιών της τάξης, τόσο μεταξύ τους όσο και με τον/την εκπαιδευτικό, καθώς και την ύπαρξη κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Συστήνεται, επομένως, τα μαθήματα αυτά να πραγματοποιούνται μετά την παρέλευση του πρώτου τριμήνου. Το πρώτο χρονικό διάστημα της σχολικής χρονιάς είναι καθοριστικό και στο να κερδηθεί η εμπιστοσύνη και των γονιών των παιδιών με σκοπό να συμβάλουν στη συζήτηση (Stylianou & Zembylas, 2018a; Wass, 2004).

Λίγα λόγια για το βιβλίο

Το βιβλίο αποτελείται από τρία γράμματα-επιστολές, στα οποία ο ήρωας της ιστορίας, ένα αγόρι 8-12 χρόνων, απευθύνεται στον παππού του, ο οποίος πέθανε λίγο καιρό πριν. Τα τρία γράμματα ταυτίζονται, εν μέρει, με τις τρεις φάσεις του πένθους¹, και σε αυτά σκιαγραφούνται τα συναισθήματα που βιώνει ο ήρωας με μια αφέλεια παιδική, που επιτρέπει στα παιδιά να τα παρακολουθήσουν απλά και αβίαστα. Στα γράμματα βρίσκονται διάσπαρτες οι αναμνήσεις από τις στιγμές που ο ήρωας μοιράστηκε με τον παππού του, κύκλοι που έχουν κλείσει και κύκλοι που έμειναν αναπάντεχα ανοικτοί. Η εικονογράφηση του βιβλίου εμπλουτίζει την ιστορία, αλλά αποτελεί και από μόνη της μια σειρά από άλλες ιστορίες που τα παιδιά μπορούν να «διαβάσουν», το καθένα με τον δικό του τρόπο, ανάλογα με την ηλικία, την ωριμότητα και τις εμπειρίες ταύτισής του.

Στόχοι του μαθήματος

Τα παιδιά να είναι σε θέση να:

- εμπλακούν ενεργά στη συζήτηση σε σχέση με το πένθος, μετά από την απώλεια, τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου. **Η εμπλοκή αυτή δεν απαιτείται να είναι λεκτική**
- περιγράφουν συναισθήματα (φάσεις) που δυνατό να ορίζουν ένα πένθος
- εντοπίζουν στοιχεία μη λεκτικής επικοινωνία ενός ατόμου που πενθεί
- συγκρίνουν διαφορετικούς τρόπους βιώματος και έκφρασης του πένθους
- υπερασπίζονται τη διαφορετικότητα στον τρόπο έκφρασης του πένθους²
- αναφέρονται στη σπουδαιότητα των αναμνήσεων ως συνέχεια της σχέσης με το εκλιπόν πρόσωπο
- προτείνουν τρόπους στήριξης πενθούντων ατόμων, λαμβάνοντας υπόψη τη μοναδικότητα του πενθούντος και τη σχέση τους μαζί του

---

¹ Φάσεις του πένθους: 1. **Αποφυγή ή πρώιμος θρήνος**: αρχικό σοκ, μούδιασμα, ανησυχία, άρνηση και υπερδραστηριότητα ως άρνηση. 2. **Συμμόρφωση ή έντονος θρήνος**: έντονα συναισθήματα θλίψης, αναζήτησης, λύπης, θυμού, ενοχών, ντροπής, απελπισίας και αποδιοργάνωση. 3. **Επανένταξη**: οι αντιδράσεις του πένθους μειώνονται και υπάρχει επανένταξη του ατόμου που πενθεί στην καθημερινή του ζωή. Στις φάσεις αυτές, τα παιδιά που πενθούν μπαίνουν και βγαίνουν, παλινδρομούν ανάμεσά τους, δηλαδή **δεν** ακολουθούν μια σταδιακή πορεία από την πρώτη στη δεύτερη φάση κι έπειτα στην τρίτη.

² Η υποστήριξη της διαφορετικότητας στον τρόπο που κανείς επιλέγει να εκφράσει το πένθος του αναμένεται να προκύψει μέσα από τη συζήτηση και τις τοποθετήσεις των παιδιών. Ο/Η εκπαιδευτικός υπογραμμίζει πως δεν υπάρχει σωστός και λάθος τρόπος, «πρέπει» και «δεν πρέπει». Ο κάθε άνθρωπος εκφράζεται με τον δικό του τρόπο, ο οποίος γίνεται σεβαστός. Παρέμβαση επιβάλλεται, όταν ο πενθών ή πενθούσα προκαλεί κακό στον εαυτό του/της ή σε άλλους ανθρώπους.

Χρόνος: Με βάση το προτεινόμενο σχέδιο, η χρονική διάρκεια που απαιτείται για υλοποίηση του εν λόγω μαθήματος είναι δύο 80λεπτα.

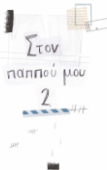
Υλικά

1. Βιβλίο «Λόγια στα κύματα»
2. Προσωπικό πινακάκι του κάθε παιδιού και μαρκαδόρος
3. Παρουσίαση του βιβλίου σε PowerPoint
4. Έξι καπέλα της σκέψης του De Bono (άσπρο, κίτρινο, μαύρο κόκκινο, πράσινο, μπλε)³
5. Ερωτήσεις σε μεγάλα χαρτόνια - Παράρτημα:
  - Γιατί ο ήρωας της ιστορίας «δεν το πιστεύει με τίποτα», ότι ο παππούς πέθανε;
  - Υπάρχει στ' αλήθεια το αθάνατο νερό;
  - Έπρεπε να πάει το παιδί στην κηδεία;
  - Πότε «θα ήταν εντάξει» να πεθάνει ο παππούς;
  - Μπορεί να ταξιδέψει ο παππούς με το ιστοφόρο που του έφτιαξε ο εγγονός;
6. Κάρτες κόκκινες και πράσινες – Μία από κάθε χρώμα για κάθε παιδί της τάξης
7. Έξι φάκελοι παγωμένης εικόνας με διευκρινιστικές ερωτήσεις – Παράρτημα
8. Ένα μεγάλο ξύλινο κουτί – το κουτί των αναμνήσεων
9. Αντικείμενα του παππού: ένα ψάθινο καπέλο, καλάμι ψαρέματος, βιβλίο με παραμύθια (Γοργόνα, Μέγας Αλέξανδρος ή Κωνσταντίνος Παλαιολόγος)
10. Μπλε πανί
11. Χάρτινες βαρκούλες – όσες και ο αριθμός των παιδιών
12. Φύλλο Εργασίας «Αγαπητό μου ημερολόγιο...» - Παράρτημα

Ενδεικτική πορεία – Δραστηριότητες:

1^ο 80λεπτο

- Πρώτη γνωριμία με το βιβλίο -> Αφόρμηση από το εξώφυλλο, τον τίτλο και τις σελίδες που προηγούνται του κάθε γράμματος (επιστολής):

³ Η επεξεργασία θα βασιστεί κατά πολύ στη χρήση των έξι καπέλων της σκέψης του DeBono (2006). Λεπτομέρειες για τη χρήση των καπέλων μπορείτε να βρείτε στην ιστοσελίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, στην Ενότητα Συνέδρια-Ημερίδες, «Απώλεια, πένθος και παιδί» - Εκπαιδευτικό υλικό (εναλλακτικά <https://goo.gl/tW8FLh>). Τα παιδιά θα πρέπει να γνωρίσουν τα καπέλα από πριν, για να μην διακοπεί η συνοχή της επεξεργασίας του βιβλίου. Ωστόσο, τα καπέλα χρησιμοποιούνται βοηθητικά! Ο/Η εκπαιδευτικός μπορεί να επεξεργαστεί το παραμύθι και χωρίς τα καπέλα.

Ενδεικτικές ερωτήσεις: Τι μπορεί να γράφει το παιδί στον παππού; Γιατί δεν τον παίρνει τηλέφωνο; Γιατί δεν του τα λέει αυτοπροσώπως; Τι σχέση μπορεί να' χουν τα κύματα (νερό);

Η δραστηριότητα αυτή είναι κυρίως διαγνωστική και στοχεύει στο να αποκτήσει ο/η εκπαιδευτικός μια εικόνα για την ομάδα της τάξης του/της σε σχέση με το πώς τα παιδιά προσεγγίζουν το θέμα – αν αναφέρονται ή όχι τα παιδιά στον θάνατο και πόσο οικεία μπορεί να νιώθουν με μια τέτοια συζήτηση. Πιθανόν να προκύψει και ένα πρώτο μοίρασμα εμπειριών με παιδιά που έχουν βιώσει την απώλεια του δικού τους παππού. Τα ερωτήματα αναμένεται να μείνουν ανοικτά. Δεν συστήνεται καμία ανάλυσή τους και καμία τοποθέτηση από μέρους του/της εκπαιδευτικού. Ο χρόνος αυτός δεν θα πρέπει να ξεπεράσει τα 5 λεπτά.

- Ανάγνωση του βιβλίου ολόκληρου από τον/την εκπαιδευτικό, **χωρίς** προβολή εικόνων. Το κάθε παιδί έχει μπροστά του το προσωπικό του πινακάκι⁴ και έναν μαρκαδόρο. Ζητείται να καταγράψουν ελεύθερα τις σκέψεις τους, στις οποίες θα αναφερθούν, αν το θελήσουν, με το τέλος της ανάγνωσης. Μια βοηθητική ερώτηση θα ήταν να αναφέρουν ποια εικόνα του βιβλίου, όπως τη φαντάστηκαν, τους έκανε τη μεγαλύτερη εντύπωση. Θα μπορούσε, επίσης, να σημειώσει το κάθε παιδί τα συναισθήματα που του προκάλεσε η ακρόαση του βιβλίου ή τα συναισθήματα του πρωταγωνιστή της ιστορίας.

Η ανάγνωση του βιβλίου ολόκληρου γίνεται σκόπιμα και συνειδητά, ώστε τα παιδιά να ταξιδέψουν μέσα στις τρεις φάσεις του πένθους και να νιώσουν τον κύκλο να κλείνει, αφήνοντας το αίσθημα της παρηγοριάς να καλύπτει το βαρύ κλίμα που εκ των πραγμάτων θα δημιουργηθεί. Ο χρόνος αυτής της δραστηριότητας δεν θα πρέπει να ξεπεράσει τα 15 λεπτά. Η επεξεργασία του θα γίνει στη συνέχεια, διαβάζοντας το κάθε γράμμα ξεχωριστά. Γράμμα 1: Ο/Η εκπαιδευτικός διαβάζει το πρώτο γράμμα του παιδιού και παράλληλα προβάλλει τις εικόνες του βιβλίου στην τάξη.

⁴ Η αγορά πίνακα για κάθε παιδί δεν είναι απαραίτητη. Προσωπικό πινακάκι του κάθε παιδιού μπορεί ν' αποτελέσει ένα χαρτονάκι A4 σε διαφάνεια (rocket). Τα γραφόμενα στη διαφάνεια μπορούν να σβηστούν με ένα σφουγγαράκι (κουζίνας).

Ένα παιδί – ή όλη η τάξη- βάζει το **άσπρο καπέλο** και αναφέρεται συνοπτικά στο περιεχόμενο του πρώτου γράμματος του παιδιού-ήρωα της ιστορίας. Μόνο πληροφορίες από το κείμενο.

Οι **καρτέλες με τις ερωτήσεις** βρίσκονται στη μέση της τάξης και τα παιδιά επιλέγουν μία ερώτηση να τοποθετηθούν. Αυτό μπορεί να γίνει είτε στην ολομέλεια είτε στην κάθε ομάδα (μία ερώτηση) και μετά ακολουθεί παρουσίαση στην ολομέλεια για συζήτηση. Τα παιδιά που συμφωνούν με την τοποθέτηση που γίνεται σηκώνουν την πράσινη κάρτα. Όσα διαφωνούν, την κόκκινη.

Η χρήση της κόκκινης και πράσινης κάρτας γίνεται, πρωτίστως, για να δοθεί ευκαιρία σε όλα τα παιδιά να τοποθετηθούν, έστω και χωρίς λεκτική τοποθέτηση στο κάθε ερώτημα.

Παγωμένη εικόνα: Η εικόνα με τον παππού στο ιστιοφόρο προβάλλεται ξανά και ζητείται από τα παιδιά να τη φτιάξουν με τα σώματά τους και να τη ζωντανέψουν. Κάθε ομάδα αναλαμβάνει έναν ρόλο: ο παππούς, ο εγγονός, η θάλασσα, το ιστιοφόρο, ο άνεμος, της γοργόνας. Η εικόνα παγώνει και ζωντανεύει κομμάτι κομμάτι και μιλά. Για να διευκολυνθούν τα παιδιά στο τι θα μπορούσαν να πουν, εμπεριέχονται σε φάκελο, ξεχωριστό για κάθε μέρος της εικόνας, ενδεικτικές ερωτήσεις (Παράρτημα). Εναλλακτικά, κάθε ομάδα (των 6 παιδιών) αναλαμβάνει να κάνει τη δική της εικόνα. Επομένως, απαιτείται το περιεχόμενο των φακέλων να φωτοτυπηθεί μια φορά για κάθε ομάδα.

Αναμένεται να γίνει διάλογος ανάμεσα στο παιδί και τον παππού, μπορεί και ανάμεσα στα άλλα στοιχεία της εικόνας, ή και μονόλογοι. Σημειώνεται ότι, σύμφωνα με τους Cooper (1998) και Zitzlsperger (1999), ο αέρας και το νερό χρησιμοποιούνται συμβολικά στα παραμύθια. Ο αέρας είναι το σύμβολο της κινούμενης δύναμης, που οδηγεί τους ήρωες στα πέρατα, σε μια χαμένη περιπλάνηση. Από το νερό πηγάζει η πραγματικότητα και η ανθρώπινη ζωή. Είναι το στοιχείο που συμβολίζει την απελευθέρωση του πνεύματος από τον θάνατο.

Οι άλλοι: Ο μπαμπάς, η μαμά, η δασκάλα, ο Γιώργος, η Άννα, ο προπονητής, θεατές. Το μάθημα κλείνει με υπόδυση ρόλων. Τα παιδιά καλούνται, αναλαμβάνοντας έναν ρόλο, ατομικά ή ομαδικά, και φορώντας το Πράσινο Καπέλο, να συζητήσουν σχετικά με τη συμπεριφορά του ήρωα της ιστορίας.

Βασικός στόχος της δραστηριότητας αυτής είναι να οδηγήσει στην κατανόηση της συμπεριφοράς του ως αναμενόμενης αντίδρασης στο πένθος του, καθώς και στον σεβασμό του τρόπου με τον οποίο ο κάθε άνθρωπος πενθεί. Είναι σημαντικό, επίσης, να συζητηθούν τρόποι στήριξης του συμμαθητή, μαθητή, γιου, αθλητή... από τους υπόλοιπους, λαμβάνοντας όμως υπόψη τη σχέση τους με το πένθος παιδί, αλλά και σεβόμενοι τις επιλογές του. Μια γενική αρχή στο πώς κανείς βιώνει το πένθος του είναι πως όλοι οι τρόποι είναι αποδεκτοί, αρκεί να μη βλάπτει τον εαυτό του και τους γύρω του.

Κουτί αναμνήσεων: Τα παιδιά τοποθετούν στο κουτί των αναμνήσεων ένα-ένα τα πράγματα που ανήκαν στον παππού, λέγοντας μια φράση π.χ. το ψάθινο καπέλο σου που σου έκρυβε τον ήλιο... Συζητείται στην ολομέλεια ποια μπορεί να είναι η χρησιμότητα του κουτιού – κουτί των αναμνήσεων και καλούνται να γράψουν, να ζωγραφίσουν ή να τοποθετήσουν ένα αντικείμενο που για τα ίδια τα παιδιά σημαίνει – συμβολίζει κάποια ανάμνηση που θα ήθελαν να βάλουν σε ένα δικό τους κουτί αναμνήσεων. Η δραστηριότητα αυτή μπορεί να γίνει και την επόμενη μέρα

αν ζητηθεί από τα παιδιά, που το επιθυμούν, να φέρουν ένα αντικείμενο από το σπίτι μιας δικής τους ανάμνησης και να πουν μια πρόταση, δυο λόγια ή και τίποτα για μια δική τους απώλεια⁵. Με τον τρόπο αυτό, δίνεται η δυνατότητα στα παιδιά που έχουν βιώσει κάποια απώλεια να μοιραστούν την εμπειρία τους με τους συμμαθητές και τις συμμαθήτριές τους.

Κανένα παιδί δεν πρέπει να πιεστεί να συμμετέχει στη δραστηριότητα αυτή ή να πει/κάνει οτιδήποτε που δεν θα προκύψει εκούσια και αβίαστα από το ίδιο.

2^ο 80λεπτο

- Γράμμα 2: Ο/Η εκπαιδευτικός διαβάξει το δεύτερο γράμμα του παιδιού και, παράλληλα, προβάλλει τις εικόνες του βιβλίου στην τάξη.

Αναμνήσεις: Καταγράφονται οι δραστηριότητες που το παιδί έκανε με τον παππού του, αναφερόμενοι και σε πληροφορίες που δόθηκαν στο Γράμμα 1. Η καταγραφή αυτή μπορεί να γίνει στο πινακάκι του κάθε παιδιού και η εργασία να είναι ατομική ή ομαδική (σε δυάδες).

Το Κίτρινο Καπέλο θα βοηθήσει τα παιδιά να προσεγγίσουν τις αναμνήσεις αυτές αισιόδοξα και θετικά. Μέσα από τις αναμνήσεις, ιδιαίτερα όταν μοιράζονται, η σχέση με το εκλιπόν αγαπημένο πρόσωπο συνεχίζει να υπάρχει σε άλλη μορφή – χωρίς τη φυσική παρουσία.

Το ένα παιδί φορά το μαύρο καπέλο και αναφέρει τι έκανε μέσα στον θυμό και την απέραντη λύπη του το αγόρι, και το άλλο παιδί φορά το κίτρινο καπέλο και μετατρέπει την τοποθέτηση σε θετική. Παράδειγμα:

⁵ Η επέκταση της δραστηριότητας αυτής αποτελεί εισήγηση της συναδέλφου εκπαιδευτικού Αναστασίας Σπύρου.

Μαύρο καπέλο: Σταμάτησα το ποδόσφαιρο. Κανένας δεν βλέπει την πρόοδό μου.

Κίτρινο καπέλο: Συνεχίζω το ποδόσφαιρο. Θυμάμαι κάθε φορά που παίζω τις συμβουλές του παππού.

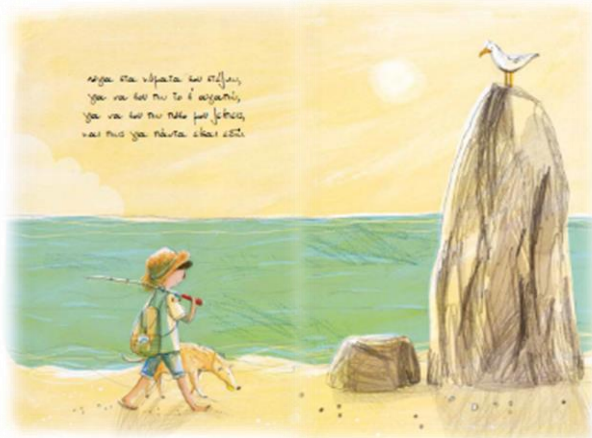
Το μοτίβο συνεχίζεται και με τις υπόλοιπες δραστηριότητες τις οποίες σταμάτησε το αγόρι.

Συναισθήματα: Συζητείται η αλλαγή των συναισθημάτων του παιδιού από το πρώτο στο δεύτερο γράμμα. Τα συναισθήματα καταγράφονται στον πίνακα της τάξης.

Αναμένεται να γίνει αναφορά στο βίωμα της απουσίας, στο κενό που νιώθει ο πρωταγωνιστής, καθώς και στον θυμό. Οι εικόνες είναι ιδιαίτερα βοηθητικές για συζήτηση και για τη γλώσσα του σώματος. Το Κόκκινο Καπέλο είναι αυτό που αναλαμβάνει τον ρόλο του σε αυτή την προσέγγιση.

Το δεύτερο γράμμα είναι σαφώς μικρότερο από το πρώτο και το τρίτο. Η παρατήρηση αυτή μπορεί να προκύψει από τα παιδιά. Η φάση του πένθους εκείνη με τα έντονα συναισθήματα του πόνου, όταν πια κανείς συνειδητοποιεί την απώλειά του, είναι, συνήθως, μια φάση που τα πολλά λόγια περιπετούν. Γι' αυτό ίσως και το παιδί της ιστορίας μας δεν γράφει πάρα πολλά... Στο βίωμα του κενού αυτού, ο κάθε άνθρωπος αναζητά το δικό του νόημα στην εμπειρία που βιώνει.

- Γράμμα 3: Ο/Η εκπαιδευτικός διαβάζει το τρίτο γράμμα του παιδιού και, παράλληλα, προβάλλει τις εικόνες του βιβλίου στην τάξη.

Νερό-θάλασσα: Η συζήτηση για το ποια σχέση μπορεί να έχει το νερό με τα γράμματα και την ιστορία μας έχει γίνει από την αφόρμηση κιόλας του πρώτου μαθήματος. Στο σημείο αυτό, αναλύεται ο συμβολισμός του νερού και πώς τα παιδιά τον κατανοούν. Υπάρχει στ' αλήθεια το αθάνατο νερό; Ποιος είναι ο συμβολισμός εδώ;

Νερό-θάλασσα: Καταγράφουν στο πινακάκι τους πολλούς και διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους εμφανίζεται το νερό στην ιστορία (αθάνατο νερό, θάλασσα, νερό στο βάζο με τα λουλούδια, θα πνιγόμενι στους ωκεανούς των δακρύων μου, κολύμπι κ.λπ.). Προηγείται η καταγραφή στο πινακάκι και μετά γίνεται η συζήτηση.

Γιατί τόση πολλή αναφορά;

Συζήτηση για το αθάνατο νερό. Τι εννοεί, όταν λέει: «τελικά, βρήκα το αθάνατο νερό και το έφερα»; (αναμνήσεις, όσο υπάρχουν, ο παππούς δεν πεθαίνει, αλλά και το ίδιο το νερό, με τον αέναο κύκλο του και τη ζωή που χαρίζει σε όλους τους οργανισμούς, μπορεί να θεωρηθεί αθάνατο).

(Το νερό συμβολίζει την απελευθέρωση του πνεύματος από τον θάνατο (Cooper, 1998). Θα μπορούσε η συζήτηση στο σημείο αυτό να περιστραφεί γύρω από το αν υπάρχει το αθάνατο νερό. Τι προσπάθησαν και προσπαθούν να απαντήσουν οι άνθρωποι, μέσα από τους μύθους και τα παραμύθια; Πώς το νερό συμβολικά παραπέμπει στον κύκλο της ζωής (μέλισσες, ηλιοτρόπια, θάλασσα); «Η θεραπεία για όλα είναι το αλμυρό νερό: ιδρώτας, δάκρυα ή η θάλασσα», Karen Blixen, Δανή συγγραφέας).

Η επίσκεψη στο νεκροταφείο: Τα παιδιά καταγράφουν σκέψεις και παρατηρήσεις τους από τη σχετική εικόνα.

Η αναφορά στον όρο κοιμητήριο θα αποτελέσει μια καλή ευκαιρία να συζητηθεί και ο όρος «κοιμηθέντες», αντί «νεκροί», από τη χριστιανική θρησκεία. Και να γίνει μια επέκταση εδώ. Το νεκροταφείο στην εικόνα δεν αποτελείται μόνο από σταυρούς, αλλά και από πλάκες και στήλες, οι οποίες παραπέμπουν και σε άλλες θρησκείες. Η σκοπιμότητα αυτής της συμπερίληψης είναι, για να συζητηθεί η κοινή μοίρα των ανθρώπων, η οποία δεν διαφοροποιείται από τη θρησκεία και την καταγωγή. Θα μπορούσε, επιπρόσθετα, να γίνει αναφορά στον τρόπο που οι άνθρωποι επιλέγουν να φτιάχνουν τους τάφους των δικών τους και τις επιπτώσεις που αυτός έχει στο φυσικό περιβάλλον. Θα μπορούσε να αναφερθεί ενημερωτικά ότι στον Καναδά έχει ιδρυθεί οργανισμός που υποστηρίζει τη φυσική ταφή των νεκρών, χωρίς τη χρήση ταφόπλακας, με απώτερο στόχο την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος (για λεπτομέρειες: www.naturalburialassoc.ca)

Γράφουν στο πινακάκι λέξεις που γνωρίζουν σε σχέση με τα ταφικά έθιμα και πώς αυτά άλλαξαν στην πορεία του χρόνου (θυμήθηκαν καύση/πιραμίδες /σαρκοφάγο/χοιροκοιλία και πέτρα στο στήθος κ.λπ.)- υποβοηθά τη συζήτηση. Ξεκινήσαμε από το νεκροταφείο. Πώς αλλιώς; Γιατί; Στήλες και σταυροί, και μετά κατέγραψαν διαφορετικά ταφικά έθιμα που γνωρίζουν και ιστορικά και ανάμεσα σε λαούς και θρησκείες. Το βρήκαν ιδιαίτερα ενδιαφέρον.

Εντοπίζεται η μοναδική φορά που μιλά ο παππούς, και σχολιάζονται τα λόγια του (οπισθόφυλλο). - Είναι χρήσιμο να σχολιαστεί, γιατί δείχνει έναν παππού που θέλει να συνεχίσει το αγόρι τη ζωή του, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τις δυσκολίες.

Καραβάκια: Δίνονται στα παιδιά χάρτινα καραβάκια ή τους ζητείται να φτιάξουν και να γράψουν σ' αυτά ένα αντίστοιχο ποίημα με αυτό του βιβλίου, γράμμα ή ζωγραφιά, για κάποιον δικό τους αγαπημένο που αποχωρίστηκαν (άνθρωπο ή ζώο, θάνατος ή άλλος αποχωρισμός). Έπειτα, αφήνουν τα καραβάκια τους στο νερό (γαλάζιο πανί στην τάξη). Λόγια στα κύματα. Αν τα παιδιά δεν έχουν ή δεν θέλουν να μοιραστούν μια δική τους εμπειρία μέσα από αυτή τη δραστηριότητα, μπορούν να πάρουν τον ρόλο του ήρωα και να αφήσουν το δικό τους μήνυμα στον παππού της ιστορίας.

Ο καθηγητής Neimeyer (2006) αναφέρεται στη δραστηριότητα αυτή ως μια θεραπευτική μέθοδο στο πένθος των παιδιών, αλλά και των ενηλίκων.

- Κλείσιμο: Οι φόδρες του βιβλίου (το εσωτερικό του εξώφυλλου και του οπισθόφυλλου) δίνουν την ευκαιρία για επαναφορά στο περιεχόμενο του βιβλίου, αλλά και για επέκταση πέρα από το κείμενο.

Η πρώτη εικόνα παραπέμπει στην απώλεια – όχι μόνο του παππού, αλλά και της ιδέας κατασκευής του δεντρόσπιτου, η οποία είναι απόρροια της απώλειας του παππού. Το τοπίο θυμίζει εγκατάλειψη, κάτι που έμεινε στη μέση, ηλιοτρόπια που μαράθηκαν.

Στη δεύτερη εικόνα, το ίδιο σκηνικό με χρώματα. Το δεντρόσπιτο κατασκευάστηκε με τη βοήθεια του πατέρα, ο οποίος δεν αντικαθιστά τον παππού, γιατί κανείς δεν είναι αντικαταστάσιμος. Η αγάπη των γονιών και των φίλων, όμως, των αγαπημένων άλλων, είναι κάτι πολύ σημαντικό στη διεργασία του πένθους.

Τα παιδιά μπορεί να συνεχίσουν την ιστορία του πρωταγωνιστή σε μικρό κείμενο, όπως για παράδειγμα «Αγαπητό μου ημερολόγιο...», όπου ο ήρωας της ιστορίας περιγράφει τη μέρα κατασκευής του δεντρόσπιτου και πώς βίωσε την όλη εμπειρία με τα παιδιά της τάξης του και τους γονείς του. Τι θα ήθελε να τους πει ή τι τους είπε; Πώς διαφοροποιούνται τα συναισθήματα και πώς ίσως μπαينوβαίνει στο πένθος του, έχοντας έγνοια να μην ξεχάσει τον παππού, καθώς ξεχνιέται από τον πόνο του – και ό,τι άλλο προκύψει από τα παιδιά της τάξης. Τα κείμενα των παιδιών μπορούν να αποτελέσουν το περιεχόμενο ενός νέου μαθήματος, κτισμένο μόνο στις ανάγκες των παιδιών.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Cooper, J.C. (1998). *Ο θαυμαστός κόσμος των παραμυθιών. Αρχέτυπα στοιχεία και συμβολισμοί στα κλασσικά παραμύθια*. Μτφ. Θ. Μαλαμόπουλος. Αθήνα: Θυμάρι.

DeBono, E. (2006). *Τα Έξι Καπέλα της Σκέψης*. Μτφ. Γ. Μπαρουξής. Αθήνα: Εκδόσεις ΑΛΚΥΩΝ.

Dyregrov, A., Dyregrov, K., & Idsoe, T. (2013). Teachers' perceptions of their role facing children in grief. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 18(2), 125–134. DOI: 10.1080/13632752.2012.754165

Ellis, J., Dowrick, C., & Lloyd-Williams, M. (2013). The long-term impact of early parental death: Lessons from a narrative study. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 106(2), 57-67. DOI: 10.1177/0141076812472623

Field, N.P., Tzadikario, R., Pel, D., & Ret, T. (2014). Attachment and mother-child communication in adjustment to the death of a father among cambodian adolescents. *Journal of Loss and Trauma*, 19(4), 314-330. DOI: 10.1080/15325024.2013.780411

Holland, J. (2008). How schools can support children who experience loss and death. *British Journal of Guidance & Counselling*, 36(4), 411–424. DOI: 10.1080/03069880802364569

Hurd, R.C. (1999). Adult view their child bereavement experiences, *Death Studies*, 23(1), 17-41. DOI: 10.1080/074811899201172

Lee, J.O., Lee, J.L., & Moon, S.S. (2009). Exploring children's understanding of death concepts. *Asia Pacific Journal of Education*, 29(2), 251-264. DOI: 10.1080/02188790902859020

Lytje, M. (in press). Voices that want to be heard - Using bereaved Danish students' suggestions to update school bereavement response plans. *Death Studies*. DOI: 10.1080/07481187.2017.1346726

Martinčeková, L, Jiang, J. M., Adams, D, J., Menendez, D., Hernandez, G. I., Barber, G., & Rosengren, S. K. (in press). Do you remember being told what happened to grandma? The role of early socialization on later coping with death. *Death Studies*, DOI: 10.1080/07481187.2018.1522386

McGovern, M., Barry, M.M. (2000). Death education: Knowledge, attitudes, and perspectives of Irish parents and teachers. *Death Studies*, 24(4), 325-33. DOI: 10.1080/074811800200487

Neimeyer, A. R. (2006). *Ν' αγαπάς και να χάνεις*. Μτφ. Ε. Παπάζογλου. Αθήνα: Κριτική.

Papadatou, D., O. Metallinou, C., Hatzichristou, Ch., & Pavlidi, L. (2002). Supporting the bereaved child: Teacher's perceptions and experiences in Greece. *Mortality*, 7(3), 324– 339. DOI: 10.1080/1357627021000025478

Raveis, V., Siegel, K., Karus, D. (1999). Children's psychological distress following the death of a parent. *Journal of Youth and Adolescence*, 28(2), 165-180. DOI:10.1023/A:1021697230387

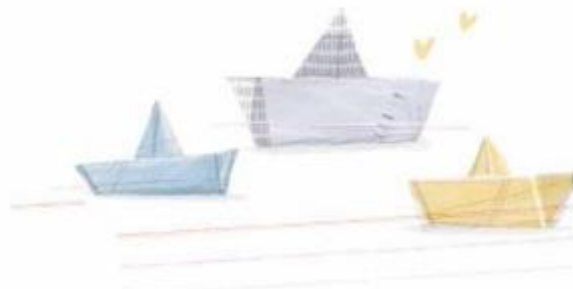
Stylianou, P., & Zembylas, M. (2018a). Dealing With the Concepts of “Grief” and “Grieving” in the Classroom: Children’s Perceptions, Emotions, and Behavior, *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 77(3), 240-266. DOI: 10.1177/0030222815626717

Stylianou, P., & Zembylas, M. (2018b). Peer support for bereaved children: Setting eyes on children’s views through an educational action research project, *Death Studies*, 42(7), 446-455. DOI: 10.1080/07481187.2017.1369472

Wallin, A. E., Steineck, G., Nyberg, T., & Kreicbergs, U. (2016). Insufficient communication and anxiety in cancer-bereaved siblings: A nationwide long-term follow-up. *Palliative and Supportive Care*, 14(5), 488–494. DOI: 10.1017/S1478951515001273.

Wass, H. (2004). A perspective on the current state of death education. *Death Studies*, 28, 289-308.

Zitzlsperger, H. (1999). *Τα παιδιά παίζουν παραμύθια*. Μτφ. Δ. Παπαδοπούλου. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

στην το βάθος νάτου
οι σκέψεις είναι, για να τις ξεπερνάμε
το νά'ς νύχα που έρχεται
μπορεί να είναι μεγαλύτερο, αλλά και εσύ
νά'ς νύχα που περνάς, γίνεται σπουδαιότερο
συνατά χέρια, για να παζάρεψο μαζί τους
συνατά πόδια, για να σπρίσκεις και να προκύψεις
συνατά πνεύματα, για να τα γεμίσεις
άνεμο θαλασσινό και να αντέχεις
συνατά τα νύχτα,
σπουδαιότερο εσύ.

Παράρτημα

Ερωτήσεις πρώτου γράμματος

Παγωμένη εικόνα – Γραμματόσημα για τους φακέλους

Παγωμένη Εικόνα – Περιεχόμενο φακέλων

Αγαπητό μου ημερολόγιο

ΓΙΑΤΙ ο ήρωας της

Ιστορίας «ΔΕΝ το

ΠΙΣΤΕΥΕΙ με τίποτα»,

όΤΙ ο ΠΑΡΗΓΟΥΣ

ΠΕΨΑΝΕ;

Υπάρχει στ' αλήθεια

το αδύνατο νερό;

Έπρεπε να πάλει το

παιδί στην κηδεία;

Πότε «θα ήταν

εντάξει» να

περνάει ο παππούς;

Μπορεί να ταξιδέψει

ο Παππούς με το

Ιστοφόρο που του

έφτιαξε ο εγγονός;

Παγωμένη εικόνα - Περιεχόμενο φακέλων

Παππούς

Τι να δέξει άραγε να πει ο παππούς στον εγγονό του;

Κάτι που δεν πρόλαβε ίσως;

Πώς κινδύει τώρα στο βιτρώφο του;

Πώς να τον παρηγορήσει;

Τι να τον συμβουλέψει ίσως; Τι να του ζητήσει;

Εγγονός

Τι να δέξει, άραγε, να πει ο εγγονός στον παππού του;

Κάτι που δεν πρόλαβε ίσως;

Πώς κινδύει τώρα που ο παππούς δεν βρίσκεται κοντά του;

Τι θέφτεται;

Τι του ζητά;

Ιβτιοφόρο

Πού ταξιδεύει, άραγε, το καράβι;

Πόσα ταξίδια έχει κάνει στη ζωή του;

Πώς αυτό το ταξίδι του διαφέρει;

Τι συναυδήματα κουβαλά από τους ανδρώπους που μεταφέρει και τους ανδρώπους που τους αποχαλπετούν;

Γοργόνα

Πού ταξιδεύει η γοργόνα μόνι της;

Ποια είναι η αμύχλια της;

Τι ρωτά τον καρπετάλιο;

Τι αναμένει να ακούσει για απάντησή;

Άνεμος

Πού οδηγεί τα καράβια και τους ανδρώτους ο άνεμος;

Ποιος τον καθοδηγεί;

Ποιος είναι ο σκοπός του;

Θάλασσα

Τι κερτεται το νερό, βλέποντας ό,τι συμβαίνει γύρω του;

Πόσο το αφορά το τέλος;

Πόσο ακκώτικο και πόσο ίστο μοιάζει με τους ανδρώτους;

